

Osmanlı'nın Kayıp İki Tariki: Kabâkıbî ve Mâhir Tarikleri

Ahmet GÖKDEMİR*

Öz: Makalede Osmanlı kıraat ilminde daha önceden okutulup da Osmanlı'nın son dönemlerinde unutulmaya yüz tutmuş, sonrasında ise tamamen unutulmuş; hâlihazırda ise Osmanlı'daki varlığı bile bilinmeyen Kabâkıbî ve Mâhir tariklerine değinilmiştir. Bu tariklere geçilmeden önce Osmanlı kıraat ilmindeki yerinin daha iyi anlaşılması açısından, genel hatlarıyla Osmanlı'da okutulan tarikler zikredilmiş; daha sonra da makalenin ana konusu olan tarikler ayrı başlıklar halinde incelenmiştir. Bu doğrultuda Kabâkıbî tariki, tedris müfredatına göre tasnif edilen tariklerden olduğundan, eserin müellifi ile içeriğine yer verilmiştir. Mâhir tarihinin kıraatlerin uygulamasına yönelik tariklerden olması hasebiyle de bahsi geçen tarihin uygulama şekli ele alınmıştır.

Makalenin yazılmasındaki amaç Osmanlı'da okutulup zamanla unutulmaya yüz tutan bu iki tarihin ve bunların zaman içerisinde tedris edilmeyişinin sebeplerinin açığa çıkarılmasını sağlamaktır. Araştırmalar sonucunda, kıraat ilmine rağbetin azalmasının ve bunun sonucunda kıraat tahsilinde bulunan talebelerin başka alanlara geçiş yapmak istemelerinin, zikri geçen tariklerin eğitim müfredatından kaldırılmasına sebebiyet verdiği kanaatine varılmıştır. Ayrıca Osmanlı kıraat ilmi otoritelerinden Yüsufendizâde ile onun yolunu takip edenlerin şâz kıraatlere olan tepkilerinin, Kabâkıbî tarihinin zamanla unutulmasına sebep olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Mâhir tarihinin ise zorluğu sebebiyle zamanla müfredattan kalktığı yargısına varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Kur'an, Kıraat, Kabâkıbî, Mâhir.

Two Missing Manners of the Ottoman Empire: Qabâqîbî and Mâhir Manners

Abstract: The article deals with Qabâqîbî and Mahir tariqs (Quranic recital ways) which were used to be taught in the field of Qiraah education in early Ottoman era then fell off the map and later faded into oblivion in the last period of the Ottoman Empire so that they are not even known nowadays. In order to clarify the status of these ways in Ottoman Qiraah science, primarily the tariqs which were taught in Ottoman recital schools sketched out roughly then these two tariqs which constitutes the main subject of the article discussed in two separate headings. In this respect, since the Qabâqîbî is a tariq graded according to the curricular curriculum, reference was made to the author and the content of the work together whereas the Mahir discussed by the manner of application only because it is a performance-oriented tariq in Qiraah.

The purpose of writing this article is to reveal the reasons behind taking off these two ways of Qiraah from the curriculum and its wear off by time. As a conclusion of the researches, it is observed that the decrease in the popularity of the Qiraah which

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ahmetgokdemir81@hotmail.com.

consequently led its students to other fields resulted in the removal of the mentioned tariqs from education curriculum. In addition, it is concluded that the reactions of Yûsufendizâde, who is one of the authorities in the Ottoman Qiraah field, and his followers to the extracanonical recitations brought about vanishing the Qabâqibî tariq in the course of time.

Keywords: Ottoman, Qur'an, Qiraah, Qabâqibî, Mahir.

طريقتان مفقودتان من طرق القراءة العثمانية: القباقيبي والماهر

ملخص البحث:

تناول المادة طريقتي القباقيبي وماهر اللتين كانتا تدرسان في المدارس القرآنية في الممالك العثمانية من قبل، وأهملتا في العهد الاخير حتى صارتا نسبيا منسيا بمرور الزمان ولا يعرف وجودهما الآن. وتطرت أولا للطرق التي كان يتم قراءتها في المدارس العثمانية بتفاصيل موجزة قبل متابعة تفصيل الطريقتين المذكورتين في عناوين منفصلة، والتي تشكل الموضوع الرئيسي لهذه المادة، لمعرفة أهمية موقع هاتين الطريقتين في القراءة العثمانية. وفي هذا السياق، نظرًا لأن الطريق القباقيبي هي إحدى الطرق المصنفة وفقًا لمناهج التعليم، تم ذكر المؤلف ومحتوى عمله، وبما أن الماهر هي واحدة من الطرق التطبيقية للقراءات، تم مناقشة طريقة تطبيقها فقط.

الهدف من هذا المادة هو الكشف عن الأسباب الكامنة وراء إهمال تدريس هاتين الطريقتين، اللتين تم تدريسهما في الممالك العثمانية وصارت في طي النسيان مع مرور الوقت. ونتيجة البحوث، استنتجت أن الطرق المذكورة تم إزالتها من المناهج التعليمية بسبب انخفاض الطلب على الدراسات القرائية ورغبة الطلاب في التحول إلى مناطق أخرى. إضافة إلى ذلك، استنتج أن ردود أفعال يوسف أفندي زاده، وهو أحد السلطات القرآنية العثمانية، والذين سلكوا طريقه، إلى القراءات الشاذة؛ قد أدى إلى ترك طريق القباقيبي ونسيانها. وأما طريق ماهر، فقد حكم بأنه تم إزالته من المناهج التعليمية بسبب صعوبته.

كلمات البحث: العثمانية، القرآن، القراءة، القباقيبي، ماهر.

A. GİRİŞ

Kur'an ilimlerinin başlangıcı Hz. Peygamber'e (s.a.v.) dayanır. Daha sonraki süreçte İslâm medeniyetinde birçok ilim ve sanat dalıyla ilgili kurumlar oluşmuştur. Bunlardan biri de kıraat ilim dalıdır. Osmanlı Devleti'nde de daha önceki birikim önemsenmiş ve bu minvalde birtakım çalışmalar ortaya konmuştur. Nitekim padişahlar ve sadrazamlar ile Osmanlı üst düzey bürokratları, Kur'an'a ve özellikle de kıraat ilmine hizmet eden ulemâyı önemsemiş; onlar için kıraat eğitim kurumları ihdas edip, kendilerini buralarda istihdam etmişlerdir.¹

¹ Ahmet Gökdemir, Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları, İstanbul: Ravza Yay., 2018, s. 12.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadarki dönemde kıraat ilminin gelişiminde İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), Molla Gürânî (ö. 893/1488), Ahmed el-Mesyerî (ö. 1006/1598), Ali b. Süleyman el-Mansûrî (ö. 1134/1721) gibi âlimlerin katkıları önemlidir. Nitekim İbnü'l-Cezerî'nin kıraatle ilgili bir kısım kitaplarını Bursa'da yazıp talebelerine okutmak suretiyle bu ilmin Osmanlı'da kök salmasını sağlaması, İbnü'l-Cezerî'yle başlayan çalışmaların Molla Gürânî'yle İstanbul'da devam ettirilmesi, ayrıca belli bir dönemden sonra kıraat ilmi çalışmalarının el-Mesyerî ve el-Mansûrî'nin Osmanlı'ya kazandırdığı İstanbul ve Mısır tarikleri vasıtasıyla sürdürülmesi, bu durumun göstergelerindedir.² Her ne kadar belirli bir tarihten sonra Osmanlı'da kıraat ilmine yönelik faaliyetler İstanbul ve Mısır tarikleri vasıtasıyla sürdürülmüş olsa da Osmanlı kıraat ilminde aşağıda sırasıyla zikredilecek tariklerin tedrisine de devam edilmiştir. Bahsi geçen tarikler, Osmanlı'nın geçmişindeki kıraat ilmi birikiminden tevârüs edip sürdürmüş olduğu tariklerdir.

“Tarik” sözcüğü yöntem, usûl, metod ve gidilen yol anlamlarına gelir. Kıraat ilminde ise Kunbül (ö. 294/906) rivâyetinin İbn Mücâhid (ö. 324/936) ve İbn Şenebûzî (ö. 388/998) tarikleri örneğindeki gibi râvîlerden sonra gelen kıraatle ilgili farklı okuyuşlardır. Bu tarz okumalar rivâyetin sahibine izafe edilmiştir.³ Kıraate dair derslerde takip edilen müfredat ile okutulan kitaplar da tarik diye isimlendirilmiştir.⁴ Zamanla bahsi geçen ilmin muhtelif yönlerini ele alan değişik usûl ve yöntemler de uygulanmıştır. Öyle ki tarik kavramı, anlamca bunların hepsini birden kapsayacak şekilde terimleşmiştir.⁵

B. ANA HATLARIYLA OSMANLI KIRAAT EĞİTİMİNDE KULLANILAN TARİKLER

Tarikler faklı açılardan muhtelif şekillerde tasnif edilmiştir. Mesela kıraat tahsilinde izlenen metod açısından tarikler; semâ⁶, arz ve edâ tarikleri olacak şekilde sınıflandırılmıştır.⁶ Farklı şekillerde tasnif edilen tariklerin büyük bir

² Bahsi geçen zevatın Osmanlı kıraat ilmine katkılarıyla alakalı bilgi için bk. Gökdemir, *Ali b. Süleyman el-Mansûrî*, s. 44-58.

³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kıra'ati'l-âşr*, thk. Ali Muhammed Debba', Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, [t.y.], I, s. 54-55.

⁴ Ali Osman Yüksel, “İbnü'l-Cezerî'nin Tayyibetü'n-Neşr'i ve Özellikleri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII-X (1989-1992), s. 286-287.

⁵ Atilla Akdemir, *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metodları*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2013, s. 97.

⁶ Ali el-Kârî, semâ metodunun daha ziyade mütekâddimûn, arz metodunun ise müteahhîrûn için söz konusu olduğunu dile getirir. Bk. Ebü'l-Hasen Nüreddin Ali el-Kârî, *el-Minehü'l-fikriyye 'alâ metni'l-Cezerîyye*, Mısır: [y.y.] h. 1308), s. 17-18.

kısmı, Osmanlı kıraat ilmi sahasında da varlığını sürdürmüştür. Kıraatlerin uygulamasına yönelik sınıflandırma faaliyeti, Osmanlı'da tariklerin gruplandırılma çalışmalarından biridir. Bu tarz bir tasnifteki tariklerin ilki “infirâd” usûlüdür. İnfirâda dair verilen eğitimde kıraat imamları ile râvîlerinin metodolojileri ayrı ayrı öğretilir ve bahsi geçen usûllere binaen okumalar yapılarak hatim tamamlanır. İnfirâd yönteminde kıraat eğitimi uzun zaman alabilir. Nitekim kaynaklarda İmam Şâtîbî'nin (ö. 590/1194), imamların her bir râvîsine göre okutup, sonrasında iki râvîsinin okuyuşlarını bir araya getirerek imamların kıraatlerini okuttuğu böylece yedi imam için yirmi bir hatim yaptırdığı zikredilir.⁷ Osmanlı'da da bahsi geçen tarike dair eğitimin verildiği olmuştur. Nitekim Şaban Efendi'nin (ö. 1097/1686) talebelerinden Muhammed b. Mustafa (ö. 1144/1731-32), ‘kırâ’ât-i seb‘a’yı önce infirâd tarikiyle ahzetmiş, daha sonra “indirâc” usûlüyle kıraatleri cem‘ etmiştir.⁸ İsmâil Hakkı b. Sûzî de (ö. 1339/1921) infirâd usûlüyle kıraat eğitimi alması sonrasında kırâ’ât-i seb‘a ve ‘aşere tariklerini tahsil etmiştir.⁹ İnfirâd usûlünde kullanılan yöntem ve okuma şekli “cem‘u'l-cümü” tariki için de geçerlidir. Ancak bu tarikte tüm rivâyetler öncelikle infirâd usûlüne göre okutulur, akabinde kıraatlerin hepsi bir hatimde bir araya getirilir.¹⁰

“İindirâc” usûlü de kıraatlerin tek tek ya da bir arada okutulmasıyla alakalı usûllerdendir. Cem‘u'l-cümü‘ tarikinde olduğu gibi bu yöntemde de kıraatler ve rivâyetler bir arada okutulur. Ancak indirâcın cem‘u'l-cümü‘ tarikinden farkı, bu tarikte, imamlar ve râvîleri, önce tek tek sonrasında da uzunca bir şekilde bir araya getirerek okumanın yapılmaması; imamlar ve râvîlere dair kısa bir mukaddime ve usûl bilgileri sonrasında doğrudan hatime başlanmasıdır. Bu tarz bir eğitime hicrî V. asırla birlikte başlanmıştır. İnfirâd yöntemine geçilmesinin sebebi, az zamanda daha çok bilgi öğrenilmesi isteğidir.¹¹ Bununla birlikte zikri geçen yöntemde, talebeden rivâyet ve tarikleri karıştırmayacak kadar bilgi ve altyapıya sahip olması

⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, Beyrut: Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, [t.y.], II, s. 195-196.

⁸ Mustafa b. Hasen İslambulî, *Mürşidü't-talebe ilâ m'arifeti turuki't-Tayyibe*, Süleymaniye Ktp., Hacı Selim Ağa Blm., nr. 29, vr. 65b-66b

⁹ İsmâil Hakkı Kastamonî, *İcâzetnâme*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar Blm., nr. 2870, vr. 3b.

¹⁰ Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed, *Şerh-u Tayyibeti'n-Neşr*, Kahire: Dâru's-Sahâbe li't-Türâs, 2005, s. 198-199.

¹¹ Necati Tetik, hocaların himmetleriyle öğrencilerin gayretlerinin azalmasını, talebelerin çabuk öğrenme hırsını ve çok fazla sayıda yapılan hatimleri; indirâc tarikinın ortaya çıkış sebepleri arasında gösterir. Bkz. Necati Tetik, “Kıraat Eğitiminin Dünü, Bugünü, Yarını ve Kıraat Eğitiminde Meslekler”, *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları IV*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002, s. 155.

beklenmiştir.¹² Ancak zamanla kıraat ilmine verilen değerin azalması, buna istinaden kıraat eğitimi alan talebe sayısındaki düşüş ve kıraatin kaynak metinlerinin ezberlenmesiyle alakalı ihmaller gibi sebepler, indirâc usûlünde yöntem değişikliğine gitmeyi zorunlu kılmıştır. Buna göre bu usûlde önceleri metin ezberletilmesi suretiyle bu tarik yürütülürken sonraları “kürrâse”¹³ denilen ders takibi metodu izlenilmiştir. Nitekim Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi nr. 1558’de bulunan, Giridi’ye ait ve Sûfî mesleği mucibince hazırlanmış kürrâse ile değişik kütüphanelerdeki onlarca yazma halindeki kürrâse bu durumu gösterir mahiyettedir. İndirâc usûlündeki bahsi geçen değişikliğin bir diğer önemli sebebi ise, kıraat eğitimi alan talebelerin Arapça eğitimlerine dair eksiklikleridir. Nitekim kürrâselerin olmadığı dönemin öncesinde eğitim görmüş birçok kıraat âliminin icâzetlerinde kıraat eğitimlerinin yanı sıra dinî ilimlerle alakalı diğer ilimlere de değinilmesi ve zikri geçen ulemânın hayatlarına dair verilere bakıldığında, birçoğunun medrese icazetine sahip olması bu düşüncenin tezahürlerindedir.¹⁴

Tedris müfredatındaki temel kaynaklara göre de tariklerin tasnif edildiği olmuştur. Buna göre İmam Şâtîbî’ye ait *Hırzûl-emânî* adlı eseri esas alarak yedi kıraate dair eğitim veren tarik, “Şâtîbiyye tariki” olarak adlandırılırken; yedi kıraatle alakalı Ebû Amr ed-Dânî’ye (ö. 444/1053) ait *et-Teyşîr* isimli eseri temel kaynak olarak edinen tarik, “Teyşîr tariki” olarak isimlendirilmiştir. Aynı şekilde İbnü’l-Cezerî’nin on kıraate dair eseri *et-Taḥbîr*’i esas alan tarike, “Taḥbîr tariki” denilirken; aynı müellifin *ed-Dürre* adlı eserini kaynak edinen tarik “Dürre tariki” adıyla tanınmıştır. Bununla beraber bahsi geçen müellifin *en-Neşr ve Takrîbü’n-Neşr* isimli eserlerinin nazım haline getirilmiş hali *Tayyibe*’yi esas alan tarik “Tayyibe tariki” namıyla şöhrete kavuşmuştur. Osmanlı’da tedris müfredatına göre tasnif edilen tariklere Hâmid b. Abdülfettâh el-Paluvî’nin (ö. 1173/1759) *Zübdetü’l-irfân* isimli esas alan “Zübde tariki” de eklenebilir. Nitekim Paluvî, zikri geçen eserde kıraat ilminin temel kaynaklarından istifade ederek; Mısır ve İstanbul tariklerinin muhtevasını ortaya koymak suretiyle eserini ele almıştır.

¹² İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, s. 196.

¹³ Kürrâseler hakkında bilgi için bkz. Atilla Akdemir, *Kıraat İlimi*, s. 174.

¹⁴ Ali b. Süleyman el-Mansûrî’nin, Hasan Efendi ile Hüseyin Erzurûmî’ye verdiği icâzetnâmelerde bahsi geçen talebelerinin kıraat ilmi haricindeki dinî ilimlere dair eğitimlerine de değinilir. Aynı şekilde Mustafa b. Hasen İslambulî’nin icâzetnâmesi’nde de hocasından *Telḥîsu’l-meânî* ve *ed-Dürer ve’l-ğurer* gibi birçok eseri okuduğundan bahsedilir. Bilgi için bk. Ali b. Süleyman el-Mansûrî, *İcâzetnâme*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi Blm., nr. 24, vr. 97a; Ali b. Süleyman el-Mansûrî, *İcâzetnâme*, Muhammed b. Suûd Üniv. Ktp., nr. y.; Mustafa İslambulî, *Mürşidü’t-talebe*, vr. 68b.

Esasen bu Osmanlı'ya özel bir tariktir.¹⁵ Tedris müfredatına göre gruplandırılan ve burada adı geçen tariklerle ilgili eğitim, Osmanlı'da devam etmiştir. Nitekim Muhammed Şakir Efendi (ö. 1139/1726), Şâtıbiyye tarikine göre “seb‘a”, Dürre tarikine göre ‘aşere ve Tayyibe tarikine göre de “takrîb” eğitimi almıştır.¹⁶ Dersîâm Muhammed Efendi'nin (ö. 1054/1644), Ahmed el-Mesyerî'den Teysîr tarikine göre ders alması, bu bağlamda bir başka örnek teşkil eder.¹⁷

Tariklerin tasnif çeşitlerinden bir diğeri, kıraatlerin kendilerine nispet edildiği kurrâ sayısına göre oluşturulmasıdır. Buna göre yedi imamla ilgili eğitime “seb‘a tariki” denilirken on imamla ikişer râvîsinin okutulduğu sistem ise “‘aşere tariki” olarak isimlendirilmiştir. İmamlar, râvîleri ile râvîlerin tariklerine dair eğitim de “takrîb tariki” şeklinde zikredilmiştir.¹⁸ Bu tariklerin her biri Osmanlı kıraat ilmi müfredatında kendine yer bulabilmiştir. Mesela Atâullah en-Necîb'in (ö. 1209/1794), Dülgerzâde imamı Mahmud Efendi'den (ö. 1166/1753) kırâ'ât-i seb‘a

¹⁵ Mehmet Adıgüzel, “Kıraat İlminde Tarik-Senet Boyutu ve Konu ile İlgili Te'lif Edilen Eserler”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVI (2001): s. 249-251; Mehmet Emin Maşalı, “Osmanlı Dönemi Tefsir Usûlü Çalışmaları”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri, (Tebliğler ve Müzakereler)*, İstanbul: [y.y.], 2011, s. 293-294; Mustafa Atilla Akdemir, “Kıraat Eğitiminde Tarikler”, *Abdurrahman Gürses Anısına I. Kur'an ve Kıraati Sempozyumu*, Sakarya: Sakarya Üniv. İlahiyat Fak. Yay., 2000, s. 171.

¹⁶ Muhammed Şakir Efendi, *Muhtasar fi'l-kırâa*, Süleymaniye Ktp., Tırnova Blm., nr. 9, vr. 11b-14b. Osmanlı'da sadece zikri geçen tariklerle ilgili eğitim verilmekle kalınmamış, aynı zamanda bu tariklere dair oldukça geniş bir kıraat edebiyatı da oluşmuştur. Mesela yukarıda adı geçen tariklerden Şâtıbiyye tarikiyle alakalı Sadrazam Köprülüzâde Nûman Paşa'nın (ö. 1136/1723-24) risâlesi mevcuttur. Ahmed b. Ömer el-İzmîrî (ö. 1180/1766) ile Ali b. Süleyman el-Mansûrî'nin de aynı tarikle alakalı eserleri bulunmaktadır. Bk. Köprülüzâde Nûman Paşa, *Risâle fi'l-kırâ'a*, Süleymaniye Ktp., Erzincan Blm., nr. 8, vr. 96a-105b; Ahmed b. Ömer b. Eyyûb el-İzmîrî, *Hidâyetül-kurrâ*, Süleymaniye Ktp., İbrâhim Efendi Blm., nr. 28/10, vr. 57b-65a; Ali b. Süleyman el-Mansûrî, *Risâle fi beyâni evcûhi't-Tekbir fi'l-hatm*, Süleymaniye Ktp., Fatih Blm., nr. 68, vr. 1b-9b. Eserlerle ilgi geniş bilgi için bk. Ahmet Gökdemir, “Köprülü Ailesinin Kur'an ve Kıraat İlmine Katkıları”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 1 (2018), s. 348-349.

¹⁷ Mustafa b. Hasen el-İslambulî, *Mürşidü't-talebe*, vr. 66a-67b.

¹⁸ Hocazâde Ahmed Hilmî (ö. 1332/1914), Osmanlı'da zamanla kıraat eğitimine yönelik ilgi ve alanın azalması ve talebelerden bir kısmının geçim endişesi vs. sebeplerle başka alanlara yönelmesi gibi birtakım nedenlerle kendi zamanında takrîb eğitimi alanların sayılarının azaldığına dikkat çeker. Bk. Hocazâde Ahmed Hilmî, “Ravdatü'l-Kurrâ”, *Sırât-ı Müstakim Mecmuası*, VI/148, s. 275; Yüksel, “İbnü'l-Cezerî'nin Tayyibetü'n-Neşr'i”, s. 292.

ve 'aşereye yönelik ders alması;¹⁹ yine Muhammed Şakir Efendi'nin (ö. 1139/1726) takrîb tarikine göre eğitimi bu durumun örneklerindedir.²⁰

Tariklerin sistematize edilmiş bir diğer hali, med mertebeleri doğrultusundadır. Bu şekildeki bir tasnife göre kasrın yok sayılıp tevassutla tûl mertebelerinin uygulandığı tarik, "mertebeteyn tariki"dir. Med mertebelerine göre tasnif edilen diğer tarik ise füveyka'l-kasr, tevassut, füveyka't-tevassut ve tûl mertebelerinin uygulandığı "erbaa merâtib tariki"dir.²¹ Bahsi geçen iki tarik Osmanlı kıraat ilminde de icra edilmiştir. Nitekim İstanbul tarikinin İtilâf mesleğinde kırâ'ât-i seb'a ve 'aşerede mertebeteyn esas alınırken; takrîb tarikinde erbaa merâtib icra edilmiştir.²² Aynı tarikin Sûfî mesleğinde ise seb'a, 'aşere ve takrîb tarikleri icrasında her iki mertebe de kullanılmıştır.²³ Şaban Efendi'nin talebelerinden Muhammed b. Mustafa da 'aşere eğitiminde Kehf Sûresi'nin sonuna kadar erbaa merâtibe göre okurken; adı geçen sûrenin ardından mertebeteyn usûlü mucibince eğitimine devam etmiştir.²⁴

Tariklerin bölgelere izafe edilerek tasnif edilmiş hali Osmanlı'da okutulan tariklerin bir diğer gruplandırılmış şeklidir. Şöyle ki Mısır, İstanbul, Meşârike, Meğâribe ve Irakıyyûn tarikleri bahsi geçen tariklerden bazılarıdır. Zikredilen tariklerden "İstanbul tariki"nin bu ismi almasının sebebi Ahmed el-Mesyerî'nin adı geçen tariki İstanbul'da yaygınlaştırmasıdır. Adı geçen tarikin aslı Teysîr tarikidir. Osmanlı'da okutulan tariklerden "Mısır tariki"nin aslı ise Şâtıbiyye tarikidir. Mısır tarikinin bu ismi almasının sebebi de İbnü'l-Cezerî'nin talebelerinden Şehâze el-Yemenî (ö. 966/1558) vasıtasıyla Şâtıbiyye tarikinin Mısır'da yaygınlaşmasıdır.²⁵ Bu tarikin Osmanlı'da yaygınlaşmasını sağlayan kişi ise Ali b. Süleyman el-Mansûrî'dir.²⁶

¹⁹ Süleyman Sürûrî, *İcâzetnâme*, Süleymaniye Ktp., Galata Mevlevihânesi Blm., nr. 129, vr. 5a-b; Kastamonî, *İcâzetnâme*, vr. 5a-b.

²⁰ Şakir Efendi, *Muhtasar*, vr. 11b-14b.

²¹ el-Bennâ, *İthâfu fudalâi'l-beşer*, (thk. Şaban Muhammed), Beyrut: [y.y.], 1987, I, s. 158-159.

²² Muhammed Emin er-Rûmî, *Umdetü'l-hullân fi izâhi Zübdetü'l-İrfân*, İstanbul: Âsitâne, ts. 8.

²³ Muhammed Emin Efendi, *Zühru'l-erib fi idâhi'l-cem'i bi't-takrîb*, Süleymaniye Ktp., İbrâhim Efendi Blm., nr. 11, vr. 214a.

²⁴ Mustafa İslambulî, *Mürşidü't-talebe*, vr. 65b-66b.

²⁵ Emin Efendi, *Zühru'l-erib*, vr. 213b-214a; Ahmed Hilmi, "Ravdatü'l-Kurrâ", s. 275.

²⁶ Ali b. Süleyman'la ilgili geniş bilgi için bk. Gökdemir, *Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları*, İstanbul: Ravza Yay., 2018; Ahmet Gökdemir, "Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve Osmanlı İlim Dünyasına Katkıları", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44 (2017), 113-148; Ahmet Gökdemir, Osmanlı'da Dâd Harfî Tartışmaları Bağlamında Ali b. Süleyman el-Mansûrî'nin Yeri, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

Osmanlı kıraat ilminde bahsi geçen tariklerle beraber “Kabâkîbî” ve “Mâhir” tariklerinden de bahsedilir. Bunlardan Kabâkîbî tariki on dört kıraate dairdir ve Şemsüddîn Muhammed b. Halîl el-Halebî’ye (ö. 849/1445) ait *Mecma’u’s-sürûr ve matla’u’s-şümûs ve’l-büdûr*²⁷ isimli eserin temel kaynak kabul edildiği tariktir. Mâhir tariki ise indirâc tarikinde olduğu gibi kıraatlerin uygulamasına yöneliktir.

Hocazâde Ahmed Hilmî (ö. 1332/1914), önceleri adı geçen bu iki tarike göre eğitim verildiğini, ancak kendi zamanında bu tariklere dair icâzet alan sayısının yok denilecek derecede azaldığını zikrederek, üzüntüsünü ifade eder.²⁸ Bu durumun oluşmasının sebebi de muhtemelen Hocazâde’nin de bildirdiği üzere zamanla kıraat ilmine verilen değerin azalması, geçim endişesi vb. sebeplerle talebelerin başka alanlara yönelmesidir.²⁹ Ayrıca kaynak metinlerin ezberlenilmesi hususundaki ihmallerle talebelerin Arapça eğitimi konusundaki eksiklikleri de bu durumu oluşturan sebepler arasında gösterilebilir.³⁰

Adı geçen tariklerle ilgili tüm bu sebeplerle birlikte kanaatimizce Kabâkîbî tarihinin eğitim müfredatından kaldırılmasında Yûsufendizâde’nin³¹ şâz kıraatlere karşı olumsuz bakış açısının da etkisi olmuştur. Şöyle ki Kabâkîbî tariki

---

Dergisi, 2 (2017), s. 245-257. Her ne kadar hac yolculukları esnasında Osmanlı’dan bazı zevâttan Mısır’da aslında Şâtübiyye tariki diye bilinip sonradan Mısır tariki şeklinde isimlendirilen Mısır tarikini okuyanlar olmuşsa da Mısır tarikini Osmanlı’da yaygınlaştıran kişi Ali b. Süleyman el-Mansûrî’dir. Bkz. Ahmed Hilmî, “Ravdatü’l-Kurrâ”, s. 275; İsmâil Karaçam, *Kur’ân’ın Nüzûlü ve Kıraati*, İstanbul: Nedve Yay., 1981, s. 249-250. İstanbul ve Mısır tarikine mensup kıraat âlimlerinin hayatlarıyla ilgi geniş bilgi için bk. Mustafa İslambulî, *Mürşidü’t-talebe*, vr. 64b-72a.

²⁷ Eserle ilgili bk. Şemsüddîn Muhammed b. Halîl el-Halebî İbnü’l-Kabâkîbî, *Mecma’u’s-sürûr ve matla’u’s-şümûs ve’l-büdûr*, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Blm., nr. 31; Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa Blm. nr. 27; İbnü’l-Kabâkîbî’nin kendi eserine şerhi de vardır. Bahsi geçen eser için bk. Şemsüddîn Muhammed b. Halîl el-Halebî İbnü’l-Kabâkîbî, *İzâhu’r-rumûz ve miftâhu’l-künûz*, Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa Blm., nr. 23; Fâzıl Ahmed Paşa Blm., nr. 19.

²⁸ Ahmed Hilmî, “Ravdatü’l-Kurrâ”, s. 275.

²⁹ Bk. “Ravdatü’l-Kurrâ”, s. 275.

³⁰ Akdemir, *Kıraat İlmî*, s. 103-104.

³¹ Yûsufendizâde döneminin önde gelen ve etkili kıraat âlimlerindedir. Yaklaşık yarım asır hadis, tefsir ve kıraat ilim dallarındaki ilmî kariyeri sebebiyle dünyanın değişik yerlerinden talebelerin kendisine gelip ders ve sonrasında icâzet alması, talebelerine verdiği icâzetlerin de çoğunun kıraat ilmine dair olması kendisinin bu alandaki behresinin genişliğini gösterir. Yûsufendizâde ve kıraat ilmine katkısı için bk. Ahmet Tobay, *Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmî ve Hadis Şerhçiliğindeki Yeri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991, (Yayınlanmamış Doktora Tezi); Ali Öge, *18. Yüzyıl Osmanlı Âlimlerinden Yusuf Efendizâde’nin Kıraat İlmindeki Yeri*, Konya: Hüner Yay., [t.y.].

şâz kıraatlerle alakalıdır. Yûsufendizâde, Kabâkîbî tarikinde olduğu gibi şâz kıraatleri içeren programlara dair eğitime son derece karşıdır. Nitekim bu hususta *Risâle fî reddi kırâ'âti'ş-şevâz* isimli bir de eser yazmıştır.³² Ona göre Kur'ân'ın muhafazası için kıraatlerin sıhhati hususunda gerekli şartları taşımayan şâz kıraatler; camilerde, mescitlerde ve ders takrirlerinde okutulmamalıdır.³³

Her ne kadar belirtilen sebeplerle Kabâkîbî ve Mâhir tariklerinin eğitiminin Osmanlı'da zamanla ortadan kalktığı kaynaklarda belirtilse de Osmanlı'nın son zamanlarında, nadirattan da olsa, bu iki tarik üzere eğitim alanlardan bahsedilmektedir. Nitekim 1336/1918 tarihlerinde vefat eden Eğinli Muhammed Hulûsi Efendi (ö. 1336/1918) zikri geçen iki tarik üzere kıraat ilmi almış kişilerdendir. Nitekim o, Arpacılar İmamı Ahmed Hıfzî Efendi'den Mâhir ve Kabâkîbî tariklerini de okuyarak 1291/1874 senesinde icâzet almıştır.³⁴

Aşağıda bu iki tarike dair geniş bilgi verilecektir.

C. KABÂKİBÎ TARİKİ

Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Halîl b. Ebî Bekr el-Halebî (ö. 849/1445) Halepli kıraat âlimlerindedir. Kabâkîbî veya İbnü'l-Kabâkîbî şeklinde anılması muhtemelen nalıncılıkla meşgul olan bir aileden gelmesi sebebiyledir. 777/1375 ya da 778/1376 senesinde Halep'te doğan Kabâkîbî, 803/1401 yılında Kahire'ye gitmiştir. Daha önce Halep'te Kur'ân'ı ve bazı ilimlere dair kitapları

³² Eserle ilgili bk. Yûsufendizâde, *Risâle fî reddi'l-kırâ'âti bi'ş-şevâz*, Süleymaniye Ktp., Fatih Blm., nr. 68/2, vr. 11-22 ve nr. 5328/2, vr. 43b-57b; Laleli Blm., nr. 22/4, vr. 107-118; İbrâhim Efendi Blm., nr. 28/12, vr. 69-81.

³³ Bk. Tobay, *Yusuf Efendizâde*, s. 56-57; Ali Öge, *Yusuf Efendizâde'nin Kıraat İlmindeki Yeri*, s. 68-69. Yûsufendizâde'nin şâz kıraatler hakkındaki olumsuz bakış açısı talebelerine de sirayet etmiştir. Nitekim öğrencilerinden Köprülüzâde Abdullah Paşa (ö. 1148/1735-36) *İfâdetü'l-muknî'a fî kırâ'âti'l-erbaa'* isimli eserinde on kıraatin haricindeki dört kıraatle ilgili malumat sahibi olmak isteyenlerin İbnü'l-Kabâkîbî'ye ait *Mecmei's-sürûr* adlı esere müracaat ettiklerini ve fakat kendisinin bu eserde hatalar tespit edip telifini de bahsi geçen yanlışları düzeltmek için kaleme aldığını dile getirir. Konuyla ilgili bk. Abdullah b. Mustafa Köprülüzâde, *İfâdetü'l-muknî'a fî kırâ'âti'l-erba'a*, Süleymaniye Ktp., Hacı Ahmed Paşa Blm., nr. 2, vr. 1b-2a; Abdullah Akyüz, *Osmanlı Kıraat Âlimleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s. 80, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

³⁴ Eğini Muhammed Hulûsi, *el-Mecmû 'alâ kırâ'âti't-takrîb*, MÜİF Ktp., Üsküdarlı Blm., nr. 52, vr. 187a; *Esâmi-i kurrâ*, Diyanet İşleri Başkanlığı Mushafları İnceleme Kurulu Arşivi, s. 32; Akyüz, *Osmanlı Kıraat Âlimleri*, s. 163.

ezberleyerek tahsilde bulunan Kabâkîbî; Kahire’de de kıraat ilmine dair *et-Teysîr, el-Müstenîr*,³⁵ *el-Mübhîc*³⁶ ve *Hırzû’l-emânî* adlı eserleri okumuştur.

İbnü’l-Kabâkîbî; İbn Kâsîh Nûruddîn Ebü’l-Bekâ Alî b. Osmân (ö. 801/1399),³⁷ Ebü’s-Safâ el-Karâfî (ö. 801/1399),³⁸ Şihâbüddîn Ebü’l-Abbâs er-Remlî el-Makdisî (ö. 844/1440)³⁹ gibi devrinin önde gelen kıraat âlimlerinden ders almıştır.⁴⁰ İbnü’l-Kabâkîbî’nin kıraat ilminde önde gelen talebeleri ise oğlu İbrâhim b. Muhammed el-Makdisî (ö.?), Şemsüddîn Ebü’l-Hayr el-Gazzî (ö. 873/1469), Şihâbüddîn Ebü’l-Abbâs el-Makdisî (ö. 870/ 1466) ile Ebû Hâmid Muhammed b. Halil el-Makdisî’dir (ö. 888/1484). Talebelerinin en önemli ortak özelliği İbnü’l-Kabâkîbî’den on dört kıraati tahsil etmeleridir.⁴¹

Kıraat ilmi haricinde diğer ilimlerle alakalı dersler de alan Kabâkîbî’nin çalışmaları daha ziyade hadis, kıraat ve Şâfiî fihhına yöneliktir. İlerleyen yıllarda Gazze ve Kudüs’e giden Kabâkîbî, ömrünün sonuna kadar Kudüs’te ikamet edip buradaki Cevheriyye Medresesi’nde kıraat dersleri vermiştir.⁴²

Kabâkîbî’nin kıraate dair *Mecma’u’s-sürûr ve matla’u’s-şümûs ve’l-büdûr, İzâhu’r-rumûz ve miftâhu’l-künûz*,⁴³ *Teysîru mâ fi’l-mustalâh*,⁴⁴ *Nazmu’l-kırââtî’s-*

³⁵ İbn Sivâr Ebü Tâhir Ahmed b. Alî b. Ubeydullah’a (ö. 496/1103) ait eser, on kıraate dairdir ve İbnü’l-Cezerî’nin *en-Neşr*’inin kaynakları arasındadır. Eserle ilgili bk. Ahmet Madazlı, “İbn Sivâr”, *DİA*, XX, 396; Ebü Tâhir Ahmed b. Alî b. Ubeydullah, *el-Müstenîr*, Millet Ktp., Feyzullah Efendi Blm., nr. 9; Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye Blm., nr. 91, 92, 95.

³⁶ Sıbtu’l-Hayyât Ebü Abdillâh b. Alî b. Ahmed el-Bağdâdî’ye (ö. 541/1146) ait eser İbnü’l-Cezerî’nin *en-Neşr*’inin kaynakları arasındadır. Eserde yedi kıraat imamının yanı sıra İbn Muhaysın, A’meş, Halef b. Hişâm ve Ya’kub el-Hadramî’nin de kıraatlerine yer verilmiştir. Eserle ilgili bk. Tayyar Altıkulaç, “Sıbtu’l-Hayyât”, *DİA*, XXXVII, 90; Sıbtu’l-Hayyât Ebü Abdillâh b. Alî b. Ahmed el-Bağdâdî, *el-Mübhîc*, Millet Ktp., Feyzullah Efendi Blm., nr. 11.

³⁷ Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi’ li ehli’l-karnî’t-tâsi’*, Beyrut: Dâru Mektebeti’l-Hayat, [t.y.], V, s. 260.

³⁸ İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye fi tabakâti’l-kurrâ*, Mektebetü İbn-i Teymiye, 1351, I, s. 276; Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi’*, III, s. 200.

³⁹ Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi’*, I, s. 282-288.

⁴⁰ İhsan Sütşurup, *İbnü’l-Kabâkîbî ve Mecma’u’s-Sürûr ve Matla’u’s-Şümûs ve’l-Büdûr Adlı Eserinin İncelenmesi*, İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 20-27, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁴¹ İbnü’l-Kabâkîbî’nin talebeleriyle ilgili geniş bilgi için bk. Sütşurup, *İbnü’l-Kabâkîbî*, s. 27-28.

⁴² Muhammed Eroğlu, “İbnü’l-Kabâkîbî”, *DİA*, XXI, s. 97.

⁴³ *Mecma’u’s-sürûr ve matla’u’s-şümûs ve’l-büdûr* isimli eserin şerhidir. Eserle ilgili bk. İbnü’l-Kabâkîbî, *İzâhu’r-rumûz ve miftâhu’l-künûz*, Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa Blm., nr. 23; Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa Blm., nr. 19.

*selâsi'z-zâide 'ale'l-âşr*⁴⁵ ve *Urcûzetü't-Tecvîd*⁴⁶ isimli eserleri mevcuttur. İbnü'l-Kabâkîbî, yapmış olduğu çalışmalarla kıraat ilminde otoritelerden addedilmiş ve zamanının bir kısım âlimlerince İbnü'l-Cezerî ile mukayese edilmiş; ayrıca şeyhülkurrâlık makamına da yükseltilmiştir.⁴⁷

Osmanlı'da okutulan ve sonraları unutulmuş tariklerden Kabâkîbî tariki, tedris müfredatındaki temel kaynaklara göre tasnif edilen tariklerdendir. Tarike bu ismin verilmesinin sebebi, tarihin müfredatındaki *Mecma'u's-sürûr ve matla'u's-şümûs ve'l-büdûr* adlı eserin İbnü'l-Kabâkîbî'ye ait olmasıdır. Esere böyle bir adın verilmesi ise müellifinin kıraat imamlarının her birerini güneşe, imamların râvîlerini de aya benzetmesi sebebiyledir.⁴⁸ Bahsi geçen eser, on kıraatin yanı sıra şâz kıraatlerden dört kıraati içermektedir. Dolayısıyla söz konusu tarik, on dört kıraat olarak da anılmaktadır.

Eser manzum halde yazılmıştır ve 1510 beyitten müteşekkildir. Kabâkîbî, kitabının yazımını 831 senesinde Gazze'de tamamlamış ve eserinin beyit sayısı ile bitiş yılını ebced⁴⁹ hesabıyla şu şekilde ifade etmiştir.

تم نظام مجمع السرور ومطلع الشمس والبدور
بغزة سنة ضاد لام الف⁵⁰ وعدد الابيات غيث⁵¹ فاعرف⁵²

⁴⁴ İbnü'l-Kâsîh Ebü'l-Bekâ Nûruddîn Alî b. Osmân el-Uzrî'ye (ö. 801/1399) ait *Muştalaḥu'l-işârât fi'l-kırâ'âti's-selâsete 'aşere'l-merviyyeti 'ani'ş-sikât* adlı eserin manzum hale getirilmiş halidir. Eserle ilgili bk. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Blm., nr. 29; Râğîb Paşa Blm., nr. 6, vr. 12-108.

⁴⁵ İbnü'l-Kabâkîbî, eserinde on kıraatin yanı sıra İbn Muhaysîn, A'meş ve Hasan-ı Basrî'nin kıraatlerini de ele almıştır. Bilgi için bk. Muhammed Râğîb et-Tabbâh b. Mahmûd b. Hâşim b. es-Seyyid Ahmed el-Halebî, *İ'lâmü'n-nübelâ bi târihi Halebe's-Şehbâ*, nşr. Muhammed Kemâl, Halep: Dâru'l-Kalemi'l-Arabîyyi, 1923, V, s. 231.

⁴⁶ Tecvîde dair eser manzum olup yüz on beyitten oluşmaktadır. Bk. Eroğlu, "İbnü'l-Kabâkîbî", s. 98. İbnü'l-Kabâkîbî'nin zikri geçen kıraatle ilgili eserlerinin yanı sıra diğer ilimlere dair eserleri de bulunmaktadır. Bahsi geçen eserlerle alakalı bilgi için bk. Sütşurup, *İbnü'l-Kabâkîbî*, s. 30-31; Eroğlu, "İbnü'l-Kabâkîbî", s. 97-98.

⁴⁷ Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdurrahmân el-Uleymi el-Makdisî el-Hanbelî, *el-Ünsü'l-celîl bi-târihi'l-Kudüs ve'l-Halîl*, thk. Adnân Yunus Abdulmecîd, Ammân: Mektebetü Dandîs, [t.y.], II, s. 179; Râğîb et-Tabbâh, *İ'lâmü'n-nübelâ*, V, s. 231.

⁴⁸ Kabâkîbî, *Mecma'u's-sürûr*, 9-10. beyit.

⁴⁹ Ebced, söz-harf ve sayı bütünlüğünden doğan bir sanattır. Ancak ilâhî metinlerin yorumu ile gayba dair haberlerin bildirimini ve tarih düşürme yöntemi, söz sanatının oluşumunu perdelemiştir. Ramazan Yazçıçek, "Bilgi Değeri Açısından Cefr ve Ebced (Harfler ve Rakamlar Metafizigi)", *Milel ve Nihal*, (2004), s. 78.

Eserin yazımında istifade edilen kaynaklar; *et-Teysir fi'l-kırâ'âti's-seb'*, *el-câmi' fi'l-kırâ'âti'l-'aşr* ve *kırâ'ati'l-A'meş*, *el-Unvân fi'l-kırâ'âti's-seb'*, *eş-Şâtıbiyye*, *el-Mübhc fi'l-kırâ'âti's-seb'*, *el-İhtiyâr fi ihtilâfi'l-'aşereti eimmeti'l emsâr*, *Kitâbü'l-irşâd fi ma'ri-feti mezâhibi'l-kurrâi's-seb'*, *et-Tezkira fi'l-kırâ'âti's-semân*, *İrşâdü'l-mübtedî ve tezkiretü'l-müntehî*, *el-Gâye fi'l-kırâati'l-'aşr*, *el-Müstenir fi'l-kırâ'âti'l-'aşr* ve *el-Müfredât* gibi kıraat ilim dalının temel eserleridir.⁵³

Eserde on imamın haricinde zikredilen şâz kıraat imamları ve râvilerine gelince, bunlardan birincisi Mekkeli İbn Muhaysın'dır (ö. 123/741).⁵⁴ İbn Muhaysın'ın râvileri ise el-Bezzî (ö. 250/864)⁵⁵ ve İbn Şenebûz'dur (ö. 328/939).⁵⁶ Dört imamdan bir diğeri Kûfeli A'meş'tir (ö. 148/765).⁵⁷ A'meş'in râvileri, İbn Şenebûz ve Mutavvî'î'dir (ö. 371/982).⁵⁸ İbnü'l-Kabâkîbî'nin, *Mecma'u's-Sürûr* adlı eserinde ele alınan diğer şâz kıraat imamlarından İmam Hasan'ın (ö. 110/728)⁵⁹ râvileri, Belhî (?)⁶⁰ ve Dürî (ö. 248/862 [?])⁶¹ iken; Yahya b. Yezîdî'nin

⁵⁰ Ebced hesabına göre bu harflerin toplamı 831'dir.

⁵¹ Ebced hesabına göre bu harfler 1510 sayısına denktir.

⁵² İbnü'l-Kabâkîbî, *Mecma'u's-Sürûr*, 1504 ve 1505 beyit.

⁵³ İbnü'l-Kabâkîbî'nin eserinin yazımında istifade ettiği kaynaklar için bk. Sütşurup, *İbnü'l-Kabâkîbî*, s. 35-39.

⁵⁴ İbn Muhaysın'la ilgili bilgi için bk. Tayyar Altıkulaç, "İbn Muhaysın", *DİA*, XX, 209-210.

⁵⁵ Bezzî, aynı zamanda İbn Kesîr'in de râvilerindedir. Kendisiyle ilgili bilgi için bk. Tayyar Altıkulaç, "Bezzî", *DİA*, VI, s. 114-115.

⁵⁶ İbn Şenebûz, Übey b. Ka'b ile Abdullah İbn Mes'ûd'a isnad edilen ve Hz. Osman Mushaf'ına aykırı olan okumaları sebebiyle tahkikata uğramış ve bir heyetin önünde sorgulanmıştır. Bk. Tayyar Altıkulaç, "İbn Şenebûz", *DİA*, XX, s. 376-377.

⁵⁷ A'meş, tabiiyendir. Kıraat, hadis ve ferâiz alanlarında devrinin önde gelen âlimlerindedir. Bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fi tabâkâti'l-Kurrâ*, b.y.y: Mektebetü İbn-i Teymiye, 1351, I, s. 213-214; Mücteba Uğur, "A'meş", *DİA*, III, 54.

⁵⁸ Ebü'l-Abbâs el-Hasen el-Mutavvî'î, İbn Mücahid ve İbn Şenebûz gibi döneminin önde gelen kıraat âlimlerinin talebelerindedir. Bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, I, s. 213-214.

⁵⁹ Hasen el-Basrî, tabiiinin ileri gelenlerindedir. Tefsir ve kıraat ilminde pek çok sahâbiden istifade imkânı bulmuştur. Kıraati şâz addedilmiştir. Kıraatiyle ilgili bilgi için bk. Mehmet Kılıç, *Şâz Kıraatler Bağlamında Hasan Basrî Kıraati ve Özellikleri*, (Yalova: Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁶⁰ Şuca' b. Ebî Nasr Ebü Nuaym el-Belhî, Ebü Amr gibi dönemin ileri gelen âlimlerinden kıraat dersleri almıştır. Bk. İbnü'l-Kabâkîbî, *İzahü'r-rumûz ve miftahü'l-künûz*, thk. Ahmed Halit Şükri, b.y.y: Dâr-u Ammâr, 2003, s. 68.

⁶¹ Ebü Ömer Hafs b. Ömer ed-Dürî, aynı zamanda yedi kıraat imamlarından Ebü Amr ile Kisâî'nin de râvilerindedir. Kendisiyle ilgili bilgi için bk. Tayyar Altıkulaç, "Dürî", *DİA*, X, 5-6.

(ö. 202/817)⁶² râvîleri ise Ebû Eyyûb (ö. 235/)⁶³ ile İbn Ferah'tır (ö. 303/916).⁶⁴ Kitapta sadece bahsi geçen imamlar ve râvîlerine değinilmemiş, aynı zamanda râvîlerin tariklerine de yer verilmiştir. Ayrıca usûl bölümüne geçilmeden evvel imamlar ve râvîleri işaret eden remizlere de değinilmiştir.⁶⁵

Eser, usûl ve ferş bölümlerinden müteşekkildir. Usûl bölümünde diğer klasik kıraat kaynaklarında olduğu üzere istiâze, idğam, hâ-i kinâye ve nakl gibi usûle taalluk eden konular incelenirken ferş kısmında ise sûrelerdeki kıraat ihtilaflarından bahsedilmektedir. Ancak bu eserde Fâtiha sûresi, diğer eserlerden farklı olarak, usûl bölümünde besmele bahsinden sonra ele alınmış, dolayısıyla ferş kısmına Bakarasûresi'yle başlanılmıştır. Ayrıca Tekbîr bahsi de ferş bölümünün ardından ele alınmıştır.

D. MÂHİR TARİKİ

Mâhir tarikiyle ilgili kaynaklarda çok fazla bir bilgi mevcut değildir. Araştırmalarımız sonucunda ulaştığımız Süleymaniye Kütüphanesi İbrahim Efendi Bölümü'nde mevcut 864 nolu yazmanın⁶⁶ 15. ve 16. varaklarında yer alan özet halindeki malumata göre bu tarik indirâc tarikinde olduğu üzere kıraatlerin uygulamasına yönelik tariklerdendir. Ancak bu tarikin indirâc tarikinden farkı, vecihlerin çıkarımında bahsi geçen tarikteki gibi kurrânın sıralamasının söz konusu olmamasıdır. Bu tarikin temelinde vecihlerin çıkarımında hangi kârînin vechinde vakfedilmişse onun vechiyle devam edilmesi; sonrasında da kendisine en yakın olan kârînin vechinin kendi vechi üzerine atfedilmesi ve bu halin tüm vücûhâtın çıkarılmasına kadar devam ettirilmesi esastır. Bu uygulamaya "tenâsüb" isminin verildiği de olmuştur.

Metinde yer alan bilgilere göre bu tarikin uygulamasının zorluğu sebebiyle, vücûhâtları tam anlamıyla kavrayamayan bu tariki okumaya güç

⁶² Kıraat ilminde Ebû Amr ve Arap dilinde Halil b. Ahmed gibi döneminin önde gelen âlimlerinden ders almıştır. On dört kıraat imamındandır. Bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, I, s. 375-377; M. Suat Mertoğlu, "Yezîdî, Yahya b. Mübarek", *DİA*, XLIII, 524-525.

⁶³ Süleyman b. Eyyûb el-Bağdâdî, kıraati doğrudan Yezîdî'den almıştır. Bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, I, s. 95; Kabâkîbî, *İzâhü'r-rumûz*, s. 68.

⁶⁴ Ahmed b. Ferâh b. Cibril Ebû Ca'fer ed-Darir el-Bağdadi, ed-Dûrî ve el-Bezzî'den ders almıştır. Bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, I, s. 95.

⁶⁵ Kabâkîbî, *Mecma'u's-sürûr*, 70-85. beyitler.

⁶⁶ Duhânîzâde Hâfız Muhammed Efendi, *Sûfî Mesleki Sûretleri*, Süleymaniye Ktp., İbrahim Efendi Blm., nr. 864.

yetirememektedir. İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Meâlî⁶⁷ isimli hocasından Mâhir tarikine göre kıraat okuduğunu bu tariki kendisinden öğrenmesinin sebebi olarak da vücûhâtları kavramada hocasından daha iyisini bulamamasını ve Ebü'l-Meâlî'nin işini en iyi şekilde yapmasını gösterir.⁶⁸

E. SONUÇ

Osmanlı; kıraat ilmine dair kendinden önceki birikimi önemsemiş, bu meyanda İbnü'l-Cezerî, Molla Gürânî, Ahmed el-Mesyerî ve Ali b. Süleyman el-Mansûrî gibi kıraat eğitiminde mâhir âlimleri davet etmiş, kendileri için kurumlar ihdas etmiş ve ilmî çalışmalarında her türlü kolaylığı sağlamak suretiyle kendilerinden azami derecede istifade etmesini bilmiştir. Zikri geçen âlimler ve ulemâdan diğer birtakım kimseler vesilesiyle daha önceki kıraat ilmi birikimi Osmanlı'da kökleşmiş ve bu doğrultuda hatırı sayılır derecede çalışmalar ortaya konulmuştur. Osmanlı'nın kendisinden önceki kıraat birikimine dair istifade ettiği en önemli hususlardan biri de kıraat eğitim tarzları, müfredatları ve metodları da denilebilecek tariklerdir. Nitekim Osmanlı'dan önceki tariklerin birçoğu Osmanlı kıraat ilmi tedrisinde kendine yer bulabilmiştir. Kabâkîbî ve Mâhir tarikleri de bahsi geçen tariklerdendir. Ancak bu tarikler daha önce Osmanlı kıraat ilmi eğitim müfredatında mevcut iken daha sonra birtakım sebeplerle unutulmaya yüz tutmuş ve tarihi bir bilgi olarak kaynaklarda yer almıştır.

Bu tariklerden Kabâkîbî tariki; Şâtbiyye ve Teysîr gibi tedris müfredatına göre tasnif edilen tariklerdendir ve on dört kıraate dairdir. Tarike, "Kabâkîbî tariki" denilmesinin sebebi adı geçen tarikin ana kaynağı *Mecma'ûs-sürûr ve matla'u's-şümûs ve'l-büdûr* adlı eserin müellifine nisbeti sebebiyledir. İbnü'l-Kabâkîbî, bu tarikte sahîh ve mütevâtir kıraatler olarak da bilinen on kıraatin yanı sıra İbn Muhaysın, Hasan-ı Basrî, A'meş ve Yahya b. Yezîdî'nin kıraatlerini ele almıştır.

Mâhir tariki ise indirâc tarikinin uygulamasında olduğu gibi kıraatlerin pratize edilmesine yönelik tariklerdendir. Ancak bu tarikin indirâc tarikinden farkı, bu tarikte kârilerin sıralamasının söz konusu olmaması; vakıflarda hangi kârinin veçhinde durulmuşsa o kârinin veçhiyle devamının getirilmesidir.

Hocazâde Ahmed Hilmî'ye göre Kabâkîbî ve Mâhir tariklerinin zamanla eğitim müfredatından kaldırılmasında, kıraat ilmine verilen ehemmiyetin

⁶⁷ İbnü'l-Cezerî'nin kendisinden kıraat ilmine dair ders alması h. 768 yılına denk gelir. Bilgi için bk. Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", *DİA*, XX, 551.

⁶⁸ Duhânîzâde, *Sûfî Mesleki Sûretleri*, vr. 15-16.

zayıflamasına paralel; kıraat ilmiyle iştigâl eden talebelerin geçim endişesi vs. sebeplerle başka alanlara yönelmesiyle Arapça eğitimlerindeki eksiklikler büyük rol oynamıştır. Nitekim takrîb eğitimi alanların sayısının bile son derece azalması bu durumu kanıtlar niteliktedir. Şöyle ki Kabâkîbî tariki on dört kıraate yöneliktir. Takrîb eğitiminde ise on kıraat, rivâyetleri ve tariklerine dair eğitim verilmektedir. Şu hâlde zamanla on kıraate dair eğitimde bile birtakım sorunlar oluşmaya başlamışsa bu durum on dört kıraat hususunda daha fazla geçerli olacaktır.

Kanaatimizce zamanla Kabâkîbî tarikinin eğitiminin yok denecek derecede azalması hatta sonradan unutulmuş olmasında zamanının kıraat otoritelerinden Yûsufefendizâde'nin de büyük rolü olmuştur. Çünkü o, döneminde camilerde ve tedris mahallerinde şâz kıraatlerin yaygınlaşmasına, son derece tepkilidir. Öyle ki bunun caiz olmadığına dair bir risâle de yazmıştır. Nitekim Yûsufefendizâde'den sonraki dönem âlimlerinin icâzetlerinde Kabâkîbî tarikinin pek fazla zikredilmesi bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Kıraat ilmine yönelik ilginin azalmasıyla birlikte Mâhir tarikinin eğitim müfredatından kaldırılmasının en önemli sebeplerinden bir diğeri de bu tarikin uygulanmasının zorluğudur. Nitekim yukarıda bahsi geçen risâledeki "Vücûhâtları ziyadesiyle kavrayabilen bu tarike güç yetirebilir." anlamındaki cümle bu düşüncenin delillerindendir. Öte yandan Osmanlı'da Kabâkîbî ve Mâhir tarikleri tamamen kaldırılmamıştır. Nitekim Eğinli Muhammed Hulûsî Efendi'nin, Mâhir ve Kabâkîbî tariklerine dair icâzet alması, bu tariklerin eğitim müfredatından tamamen kaldırılmadığı, az da olsa bu tarıklere dair eğitim alan kişilerin bulunduğu anlamına gelmektedir.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, Mehmet, "Kıraat İliminde Tarik-Senet Boyutu ve Konu İle İlgili Te'lif Edilen Eserler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (2001): 233-257.
- Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasen Nüreddîn, *el-Minehü'l-fikriyye 'alâ metni'l-Cezeriyye*, Mısır: [y.y.], h. 1308.
- Altıkulaç, Tayyar, "Bezzi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, VI, 114-115.
- Altıkulaç, Tayyar, "Dûrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, X, 5-6.
- Altıkulaç, Tayyar, "İbn Muhaysın", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, XX, 209-210.

- Altıkulaç, Tayyar, “İbn Şenebûz”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, XX, 376-377.
- Altıkulaç, Tayyar, “İbnü'l-Cezerî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, XX551-557.
- Altıkulaç, Tayyar, “Sıbtü'l-Hayyât”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, XXXVII, 89-90.
- Akdemir, Mustafa Atilla, “Kıraat Eğitiminde Tarikler”, *Abdurrahman Gürses Anısına I. Kur’ân ve Kıraati Sempozyumu*, Sakarya : Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2000.
- Akdemir, Mustafa Atilla, *Kıraat İlmi Eğitim ve Öğretim Metodları*, İstanbul : İFAV Yayınları, 2013.
- Akyüz, Abdullah, *Osmanlı Kıraat Âlimleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Bennâ, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed, *İthâfu Fuzalâi'l-Beşer*, Thk. Şaban Muhammed İsmail, Beyrut : [y.y.], 1987.
- Duhânizâde, Hâfız Muhammed Efendi, *Sûfi Mesleki Sûretleri*, İbrahim Efendi, 864, Süleymaniye Kütüphanesi.
- Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr*, Kahire : Dâru's-Sahâbe li't-Türâs, 2005.
- Eğini, Muhammed Hulusî, *el-Mecmu‘ alâ Kirââti't-takrib*, Üsküdarlı, 52. MÜİF Kütüphanesi.
- Eğini, Muhammed Hulusî, *Esâmi-i Kurrâ Defteri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Mushafı İnceleme Kurulu Arşivi.
- Eroğlu, Muhammed, “İbnü'l-Kabâkîbî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, XXI, 97-98.
- Gökdemir, Ahmet, *Ali b. Süleyman el-Mansûri ve Meşhur Mısır Tariki Kurrâları*, İstanbul : Ravza Yayınları, 2018.
- Gökdemir, Ahmet, “Ali b. Süleyman el-Mansûri ve Osmanlı İlim Dünyasına Katkıları”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44 (2017): 113-148.
- Gökdemir, Ahmet, “Köprülü Ailesinin Kur’ân ve Kıraat İlmine Katkıları”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 1 (2018): 331-355.
- Gökdemir, Ahmet, “Osmanlı'da Dâd Harfi Tartışmaları Bağlamında Ali b. Süleyman el-Mansûri'nin Yeri”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2017): 245-257.
- Hocazâde, Ahmed Hilmî, “Ravdatü'l-Kurrâ”, *Sırât-ı Müstakim Mecmuası*, VI/148: 275.
- İbn Sivâr, Ebû Tâhir Ahmed b. Ali b. Ubeydillâh, *el-Müstenir*, Feyzullah Efendi, 9. Millet Kütüphanesi; Nuruosmaniye, 91, 92, 95, Süleymaniye Kütüphanesi.

- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *Ğâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-Kurrâ*, [y.y.] : Mektebetü İbn-i Teymiye, 1351.
- İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, Beyrut : Dârul Kütübî'l-İlmye, [t.y.].
- İbnü'l-Kabâkîbî, Şemsüddîn Muhammed b. Halîl el-Halebî, *Îzâhu'r-rumûz ve miftâhu'l-künûz*, Kılıç Ali Paşa, 23; Fâzıl Ahmed Paşa, 19, Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbnü'l-Kabâkîbî, *Îzahü'r-rumûz ve miftâhu'l-künûz*, Thk. Ahmed Halit Şükri, Dâr-u Ammâr, 2003.
- İbnü'l-Kabâkîbî, Şemsüddîn Muhammed b. Halîl el-Halebî, *Mecma'u's-sürûr ve matla'u'ş-şümûs ve'l-büdûr*, Bağdatlı Vehbi, 31; Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa, 27, Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbnü'l-Kabâkîbî, *Teysîru mâ fi'l-mustalâh*, Esad Efendi, 29; Râgıb Paşa, 6:12-108, Süleymaniye Kütüphanesi.
- İslambulî, Mustafa b. Hasen, *Mürşidü't-talebe ilâ m'arifeti turuki't-Tayyibe*, Hacı Selim Ağa, 29, Süleymaniye Kütüphanesi.
- İzmîrî, Ahmed b. Ömer b. Eyyûb, *Hidâyetü'l-kurrâ*, İbrâhim Efendi, 28/10: 57b-65a, Süleymaniye Kütüphanesi.
- Karaçam, İsmâil, *Kur'an'ın Nüzûlü ve Kıraati*, İstanbul : Nedve Yayınları, 1981.
- Kastamonî, İsmâil Hakkı, *İcâzetnâme*, Yazma Bağışlar, 2870: 5a-b, Süleymaniye Kütüphanesi.
- Kılıç, Mehmet, *Şâz Kıraatler Bağlamında Hasan Basrî Kıraati ve Özellikleri*, Yalova: Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Köprülüzâde Nûman Paşa, *Risâle fi'l-kırâ'a*, Erzincan, 8: 96a-105b, Süleymaniye Kütüphanesi.
- Madazlı, Ahmet, "İbn Sivâr", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, XX, 396.
- Mansûrî, Ali b. Süleyman, *İcâzetnâme*, Muhammed b. Suûd Üniversitesi Kütüphanesi, nr. y.
- Mansûrî, Ali b. Süleyman, *İcâzetnâme*, Reşid Efendi, 24, Süleymaniye Kütüphanesi.
- Mansûrî, Ali b. Süleyman, *Risâle fi beyâni evcûhi't-Tekbîr fi'l-hatm*, Fatih, 68: 1b-9b. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Maşalı, Mehmet Emin, "Osmanlı Dönemi Tefsir Usûlü Çalışmaları", İçinde? *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri (Tebliğler ve Müzakereler)*, 245-294, İstanbul : [y.y.], 2011.
- Mertoğlu, M. Suat, "Yezîdî, Yahya b. Mübarek", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, XLIII, 524-525.
- Öge, Ali, 18. *Yüzyıl Osmanlı Âlimlerinden Yusuf Efendizâde'nin Kıraat İlmindeki Yeri*, Konya: Hüner Yayınları, [t.y.].
- Rûmî, Muhammed Emin er-Rûmî, *Umdetü'l-hullân fi izâhi Zübdetü'l-irfân*, İstanbul : Âsitâne, [t.y.].

- Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahman, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'*, Beyrut : Dâru Mektebeti'l-Hayat, [t.y.]
- Sıbtu'l-Hayyât, Ebû Muhammed Abdullah b. Ali b. Ahmed el-Bağdâdî, *el-Mübhic*, Feyzullah Efendi, 11. Millet Kütüphanesi.
- Sürûrî, Süleyman, *İcâzetnâme*, Galata Mevlevihânesi, 129: 5a-b, Süleymaniye Kütüphanesi.
- Sütşurup, İhsan, *İbnü'l-Kabâkîbî ve Mecma'û's-Sürûr ve Matla'u'ş-Şümûs ve'l-Büdûr Adlı Eserinin İncelenmesi*, İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2018, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)..
- Şakir Efendi, Muhammed, *Muhtasar fi'l-kırâa*, Tırnova, 9: 11b-14b, Süleymaniye Kütüphanesi.
- Tabbâh, Muhammed Râğîb b. Mahmûd b. Hâşim b. es-Seyyid Ahmed el-Halebî, *İ'lâmü'n-nübelâ bi-târîhi Ha-lebe'ş-Şehbâ*, Nşr. Muhammed Kemâl, Halep : Dâru'l-Kalemi'l-Arabiyyi, 1923.
- Tetik, Necati, "Kıraat Eğitiminin Dünü, Bugünü, Yarını ve Kıraat Eğitiminde Meslekler", *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları IV*, İstanbul : Ensar Neşriyat, 2002, 147-167.
- Tobay, Ahmet, *Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmi ve Hadis Şerhçiliğindeki Yeri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1991, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Uğur, Mücteba, "A'meş", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, III, 54.
- Uleymî, Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdirrahmân el-Makdisî el-Hanbelî, *el-Ünsü'l-celîl bi-târîhi'l-Kudüs ve'l-Halîl*, Thk. Adnân Yunus Abdulmecîd, Ammân: Mektebetü Dandîs, [t.y.].
- Yazçîçek, Ramazan, "Bilgi Değeri Açısından Cefr ve Ebced (Harfler ve Rakamlar Metafizîği)", *Milel ve Nihal*, (2004), 75-114.
- Yûsufefendizâde, *Risâle fi reddi'l-kırâ'âti bi'ş-şevâz*, Fatih, 68/2: 11-22 ve 5328/2: 43b-57b; Laleli, 22/4: 107-118; İbrâhim Efendi, 28/12: 69-81, Süleymaniye Kütüphanesi.
- Yüksel, Ali Osman, "İbnü'l-Cezeri'nin Tayyibetü'n-Neşr'i ve Özellikleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7-10 (1989-1992): 275-323.